

Станіслав Лем

Король Глобарес і мудреці

Станіслав Лем

Кіберіада

Київ, Дніпро, 1990

(с) Український переклад, М. Гандзій, 1990. Перекладено за виданням: Stanistaw Lem, Cyberiada, Krakow, 1972.

Якось король Глобарес, володар Епариди, покликав до себе трьох найголовніших мудреців королівства і сказав їм:

— Жахлива моя доля. Бо я пізнав усе, що тільки можливо пізнати; і все, що мені зараз кажуть, на мою думку, пусте, як розколотий дзвін. Мені хочеться здивуватися, а натомість я нуджуся; прагну потрясінь, а звідусіль чую самі нісенітниці; жадаю чогось незвичайного, а мене частують банальними лестощами. Отож знайте, мої мудреці: сьогодні я наказав скарати на горло всіх моїх блазнів разом із відкритими і таємними радниками, і така ж участь спіткає вас, якщо ви не виконаєте мого наказу. Нехай кожен із вас розповість мені найдивовижнішу історію, яку лишень знає. А хто неспроможний буде здивувати чи розтривожити мене, викликати в мене сміх чи сльози або ж примусити замислитися,— той позбудеться голови!

Король подав знак, і мудреці почули сталеву ходу посіпак, що оточили їх біля підніжжя трону, і побачили, як зблискували полум'ям їхні оголені мечі. Жоден з мудреців не хотів наражатися на гнів короля й підставляти голову під меч ката. Отож вони стривожено стали підштовхувати один одного ліктями, і невдовзі перший заговорив:

— Володарю й пане! В усьому видимому й невидимому Космосі, безперечно, немає дивовижнішої історії, ніж історія про одне зоряне плем'я, що його звать у хроніках плем'ям Навпаків. Від самісінького початку своєї історії Навпаки все робили всупереч тому, як робив будь-хто з розумних істот. Їхні предки оселилися на планеті Урдрурії, що славилася своїми вулканами; щороку народжуються на ній пасма гір, і в цей час планета корчиться в страшних переймах, від яких усе летить сторчголов. А щоб життя Навпаків було суцільними незгодами, небесам сподобалося жбурляти в них великим Потоким Метеоритів, і ці кам'яні гурти протягом двохсот днів на рік таранять планету. Навпаки, щоправда вони тоді ще так не називалися, робили будівлі з гартованого заліза та сталі, а на себе нацуплювати стільки сталевих аркушів, що здавалося, то ходять гори металобрухту. Одначе ґрунт під час землетрусів поглинав їхні обладунки. І от, коли над цілим народом нависла загроза загибелі, зібралися тоді мудреці на раду. І мовив перший: "Нашому людові не можна залишатись у теперішньому вигляді, і нема для нас іншого порятунку, як трансмутація. Земля під нами репається, тож, щоб не провалюватися в розколини, кожному Навпакові треба мати широку підставку. А метеорити летять згори, тож кожному слід мати гострий вершечок. Таким чином, нам у вигляді конусів нічого не загрожуватиме".

І мовив другий: "Не так треба зробити. Бо якщо земля широко розкриє свою пащу, то поглине й конус, а метеорити, що летітимуть навскоси, поб'ють йому боки. Ідеальною буде форма кулі. Бо коли ґрунт почне двигтати й здиматися, куля сама відкотиться, а коли летітиме метеорит, то тільки ковзне по її боці. Отже, щоб мати щасливе майбутнє, нам слід саме так змінитися".

І мовив третій: "Кулю, як і будь-який інший матеріальний предмет, може розбити метеорит або ж поглинути земля. Нема щита, якого б не розрубав дужчий од нього меч, ані меча, який не зламався б на твердішому, ніж він, щиті. Матерія, браття, зі своїми повсякчасними змінами та перетвореннями, дуже нетривка. І не в ній слід утілюватись істотам, що пишаються своїм розумом, а в тому, що є незмінне, вічне, досконале, хоча й нетривале".

"А що ж воно таке?" — запитали тамтешні мудреці.

"На ваше запитання я відповім не словами, а дією!" — мовив третій мудрець. І на їхніх очах він почав розбиратися; спершу скинув із себе верхній одяг, підбитий кристалами, тоді — золоті шати й нижнє срібне вбрання; після цього зняв верх свого черепа й грудей. І враз став розбиратися що далі, то все швидше й на дрібніші деталі; від суглобів перейшов до зчленувань, від зчленувань — до гвинтиків, від гвинтиків — до дротиків, до найдрібніших деталей,— кінець кінцем він дійшов аж до атомів.

І враз він став лускати свої атоми, та з таким запалом, що не видно було нічого, крім того, як він розтає і зникає, проте робив він усе це так спритно і швидко, що на очах у вражених мудреців перетворився на досконалу відсутність, у якій усе тим більш навпаки, що вона присутня. Там, де досі був атом,— тепер не було атома, де за мить було їх шість — постала відсутність тих шести, де був гвинтик — була цілковита відсутність того гвинтика й така досконала, що нічим від нього не відрізнялась. В такий спосіб мудрець став порожнечою, упорядкованою точнісінько так само, як досі було упорядковане його тіло. Мудрець зробив усе блискавично швидко і вправно, щоб жодна матеріальна частинка не порушила своїм вторгненням теперішньої його досконалої присутньої відсутності. І побачили інші його як порожнечу, сформовану так, як сам він був сформований за хвилину до цього, пізнавали його очі по відсутності чорного забарвлення, його обличчя — по відсутності блакитного блиску, а його кінцівки — по зниклих пальцях, суглобах, наплічниках.

"В такий спосіб, браття,— проказав Присутній Відсутній,— через втілення матеріального в порожнечу, ми дістанемо не лише могутній захист, а й безсмертя. Бо змінюється тільки матерія, а ніщо не супроводить матерію в її непевності, тому й досконалість втілюється в небутті, а не в бутті, і нам слід стати першим, а не другим!"

Як ухвалили, так і зробили. Відтоді Навпаки стали непереможними. Життя своє вони завдячують не тому, що в них є, бо в них нічого немає, а тому, що їх оточує. І коли хтось заходить до будинку, це означає, що будинок відсутній, а якщо в темряву — то відсутня темрява. В такий спосіб, зрікшись несталої матерії, Навпаки зробили неможливе можливим...

— А в який же спосіб, любий мій мудрецю, вони подорожують космічною порожнечею? — запитав Глобарес.

— Ото тільки того вони й не можуть, королю, бо зовнішня порожнеча злилася б з їхньою власною, і вони перестали б існувати як неістоти. Отож воли змушені повсякчас стежити за чистотою свого небуття, за порожнечею свого єства. Так і минає у них час,— а звать їх ще Небутцями або Неантами...

— Слухай, мудрець,— перебив його король,— це зовсім не мудра історія, бо як же можна замінити матеріальну різнорідність однорідністю того, чого немає? Хіба ж одне й те саме — скеля й будинок? А власне, відсутність скелі може набути такої ж форми, як і відсутність будинку, а тоді одне й друге стає ніби одне й те саме.

— Але ж, пане,— пробував боронитися мудрець,— бувають різні види порожнечі...

— Побачимо,— сказав король,— що буде, коли за моїм наказом тобі зітнуть голову: чи її відсутність стане присутністю, як ти гадаєш? — І монарх бридко зареготався й дав знак катам.

— Володарю! — волав мудрець уже в сталевих лабетах.— Ти хотів розвеселитися, а моя історія викликала в тебе сміх, тож, згідно з твоєю обіцянкою, даруй мені життя!

— Ні, то я сам себе розвеселив,— мовив король.— Хіба що ти пристанеш на мою пропозицію: якщо добровільно погодишся на страту, твоя згода розвеселить мене, і тоді я погоджуся з твоєю думкою.

— Я згоден! — гукнув мудрець.

— Ну, то рубайте йому голову, коли він сам про те просить! — оголосив король.

— Але ж, пане, я погодився для того, щоб мене не вбивали...

— Якщо ти погоджуєшся, то тебе треба стратити,— пояснив король.
— А якщо не погоджуєшся, то це означає, що ти не розвеселив мене, і тебе знову-таки треба стратити...

— Ні, ні, не треба! — зарепетував мудрець.— Якщо я погоджуся, то ти, розвеселившись, маєш подарувати мені життя, а якщо я не погоджуся...

— Досить! — відрубав король.— Кате, роби своє діло!

Блиснув меч, і голова мудреця впала додолу.

За хвилину по мертвій мовчанці озвався другий мудрець:

— Володарю й пане! Найчуднішим з усіх зоряних племен є, безперечно, плем'я Поліонтів, або ж Багатунів, яких називають іще Многістами. Кожен з них, хоч і має лише один тулуб, але що більше в нього ніг, то вищий він рангом. Щодо їхніх голів, то в них вони різні для

різних випадків: кожна посада здобувається в них з відповідною головою, убогі родини мають тільки по одній голові на всіх, а багаті збирають у скарбницях різні голови, на всілякі випадки: у них є голови на ранок і на вечір, стратегічні — на випадок війни, швидкісні — коли кудись поспішають, а також голови холодно-розсудливі, запальні, жагучі, весільні, голови для кохання й для жалоби, одне слово, вони екіпіровані на будь-який випадок, що може статись у житті.

— І це все? — спитав король.

— Ні, пане! — відповів мудрець, почувачи, що йому стає млосно.— Багатуні називалися так ще й тому, що всі вони приєднані до свого володаря, та ще й у такий спосіб, що в разі, коли більшість із них визнала б дії короля шкідливими для загального добра, король утратив би цілісність і розсипався б на шматочки...

— Дуже тривіальна оповідка, можна навіть сказати, що загрозна для короля! — мовив понуро Глобарес.— Та коли вже ти, мудрець, так багато говорив про голови, то, може, відповіси мені: накажу я відтяти тобі голову чи ні?

"Якщо я скажу, що накаже,— швидко зміркував мудрець,— то він так і зробить, бо лихий на мене. А якщо я скажу, що не накаже, то здивую його, і він змушений буде відпустити мене, як обіцяв". І мудрець відповів:

— Ні, пане, не накажеш!

— Ти помилився,— проголосив король.— Кате, виконуй свій обов'язок!

— Але ж, володарю! — заволав мудрець уже в катових лабетах.— Хіба мої слова не здивували тебе? Хіба ти не сподівався почути від мене, що мені треба відтяти голову?

— Твої слова не здивували мене,— заперечив король.— Бо вони були продиктовані страхом, який виказувало твоє обличчя. Досить! Рубайте!

І, брязнувши, покотилася голова другого мудреця.

Третій, найстарший з мудреців, байдужісінько спостерігав усе. І коли король уже від нього зажадав дивовижної розповіді, він промовив:

— Владарю! Я міг би розповісти тобі справді дивовижну історію, але не зроблю цього. Бо для мене важливіше зостатися щирим, аніж здивувати тебе. Я примушу тебе стратити мене, не ховаючись за машкарою цієї забави, а в спосіб, властивий твоїй натурі, яка, хоч і кровожерна, а не наважується чинити такі любі тобі вбивства, не заховавшись за маскою фальшу. Ти хотів повбивати нас у такий спосіб, щоб потім казали, нібито король позбувся дурнів, котрих завдяки їхнім посадам називали мудрецями. Та мені йдеться про те, щоб бути правдивим, і тому я мовчатиму.

— Е, ні, в такому разі я не віддам тебе зараз до рук ката,— сказав король.— Мені дуже хочеться чогось незвичайного. Ти хотів мене розгнівити, та я зумію приборкати свій гнів. Кажу тобі, говори, й урятуєш, можливо, не тільки себе. Те, що ти розповідатимеш, може навіть межувати з образою моєї королівської величності, чого, зрештою, ти вже допустився, але тепер образа має бути такою страхітливою, щоб це робило вже її лестоцями, а лестоці знову ж таки через свою надмірність оберталися на зневагу! Спробуй-но одним махом, водночас звеличити й принизити свого короля!

Запала тиша, порушувана лише нерішучими порухами, то присутні ніби пробували, як міцно тримаються ще їхні голови на плечах.

Третій мудрець, здавалося, глибоко замислився. Нарешті він мовив:

— О королю! Я вдовольню твоє бажання, і поясню, чому. Я зроблю це заради всіх, хто тут присутній, для себе, але й для тебе, аби нащадки не сказали, що був колись король, який з примхи знищив у країні мудрість. І навіть якщо в цю хвилину так воно і є, якщо твоя забаганка по суті нічогісінько не варта, моя справа — надати їй вартості, зробити з неї щось значне і стале — тому я й говоритиму.

— Ну, годі вже, старий, цього вступу, бо він знову ж таки скидається на образую моєї величності й аж ніяк не схожий на лестощі,— розгнівався король.— Кажі!

— Королю, ти зловживаєш владою! — відрубав мудрець.— Проте твої зловживання ніщо проти тих, що їх чинив твій давно померлий і забутий предок, який, до речі, був засновником династії Епаридів. Твій прапрапрадід Алегорик так само зловживав монаршою владою. Глянь, прошу тебе, на оте нічне склепіння неба, що його видно в горішніх вікнах цієї зали, і ти побачиш те найбільше зловживання, якого допустився твій предок.

Король поглянув на небо, чисте й засіяне зірками, а старий мудрець неквапливо провадив далі:

— Дивись і слухай! Все, що існує в світі, може стати предметом для глузу. Проти сміху ніщо не встоїть, бо ж відомо, що дехто може глузувати навіть з королівської величності. Сміх поціляє в трони й держави. Сміються одні люди з інших або із самих себе. Бувало й таке, що висміювали те, чого ніколи не існувало,— адже сміялися навіть з міфічних богів. Навіть дуже поважні, навіть трагічні явища обертаються на посміх. Згадаймо хоча б цвинтарний гумор, глузування з небіжчиків та й самої смерті. Та зрештою глузування не стримало своїх нападів і проти небесних тіл. Візьмімо хоча б сонце та місяць. Місяць виставляють як худючого хитруна з рогатою шапкою блазня і випнутим як серп підборіддям; сонце — як череватого статечного гладуна, оточеного розкошланим німбом. Однак, хоча за предмет глузів правлять як царство життя, так і царство смерті, як малі речі, так і великі, проте є щось, чого

досі ніхто не наважився висміяти. До того ж це не щось таке, чого можна не помітити, бо ж ідеться про все, що існує, тобто про сам Космос. А коли ти, королю, задумаєшся над цим, то побачиш, який смішний той Космос...

Отут король Глобарес уперше здивувався і з дедалі більшою увагою став слухати розповідь мудреця, що провадив далі:

— Космос складається з зірок. Ці слова звучать досить поважно, та коли вдуматись у це глибше, то важко стримати усміх. Власне, що таке зірки? Вогняні кулі, що висять у нескінченній ночі. Образ позірно патетичний. А за своєю суттю? Аж ніяк, хіба що тільки з огляду на розміри. Проте розмір сам по собі не може визначити важливість явища. Хіба ж стане дебілова базгранина значнішою, навіть якщо перенести її з аркуша паперу на широку рівнину?,

Примножена дурість залишається тією ж дурістю, тільки й того, що стає більш кумедною. Космос — то базгранина з яких попало крапок! Хоч куди глянь, хоч куди глянь — тільки це! Одноманітність інтерпретації образу виявляється найтривіальнішою і найзаяложеною ідеєю, яку тільки можна собі уявити. Позначено крапками ніщо і так до безконечності — чи хтось опікувався б такою безглуздою річчю, якби довелося створити її тепер? Хіба що кретин. Взяти, вибачте на слові, безконечне ніщо, порожнечу, й засіяти її як попало — крапками — хіба можна вважати вчинок гармонійним і величним? Колінкувата перед ним? Хіба що з розпачу, що ніде дітися. Власне, то був лише наслідок автоплагіату, здійсненого на самому початку, а початок той був найбезглуздішим актом, який тільки може бути; адже що можна зробити, маючи в руці перо, перед собою чистий аркуш паперу, і не знаючи, не маючи ані найменшого уявлення про те, чим його заповнити? Малюнками? Та ба, треба все ж знати, що малювати. А якщо на думці нічого немає? Якщо людина позбавлена будь-якої уяви? Тоді перо, поставлене на папері, ніби само, мимоволі доторкнувшись, зробить крапку. А коли крапку поставлено, то перед бездумним поглядом, побратимом такої творчої імпотенції, виникає враження, ніби, крім неї,

немає абсолютно нічого, і що найменше зусиль витрачатиметься, коли повторювати цю крапку без кінця. Повторювати, але як? Адже з крапок можна скласти якусь конструкцію. Але що вдієш, коли людина й на це не здатна? Тоді не залишається нічого іншого, як тільки струшувати знічев'я пером, бризкаючи крапельками чорнила, заповнювати папір абияк наставленими наосліп крапельками.— Говорячи це, мудрець узяв великий аркуш паперу і, вмочивши в чорнильницю перо, кілька разів бризнув на папір, а тоді дістав карту неба й показав одне й друге королю. Подібність була разюча. Мільярди крапок рясніли на папері — більших і менших, бо часом перо бризало рясніше, а часом — рідше. І небо на карті мало такий самий вигляд. Король дивився з трону на обидва аркуші паперу й мовчав. А мудрець провадив далі:

— Тебе, королю, вчили, ніби Всесвіт то абсолютно досконала споруда, потужна величчю громад, що зветься зірками. Але поглянь, хіба ця поважна всюдивладна й завждисуща конструкція не наслідок крайньої дурості, хіба не суперечить вона думці й порядку? Спитаєш — чому цього досі ніхто не помітив? Таж дурість у всьому! Але саме ця її всеосяжність заслуговує на кпини, на відсторонений сміх, бо той сміх провіщатиме бунт і визволення. Годилося б написати в такому дусі пасквіль на Всесвіт, щоб цей шедевр найбільшої бездумності дістав заслужене визначення, і щоб відтоді на її честь лунав не хор святобливих зітхань, а іронічний сміх.

Король слухав заціпенівши, а мудрець, помовчавши хвилину, повів далі:

— Кожний учений мав би написати такий пасквіль, якби не змушений був одразу ж вказати пальцем на першу причину, що спричинилась до появи того гідного лише іронічного співчуття явища, що його зветься Всесвітом. А сталося це тоді, коли Безмір був іще геть порожній і чекав на творчі дії, світ брунькувався з чогось меншого, ніж ніщо, з отого ніщо видав якусь жменьку скупчених тіл, якими правив твій прапрапрадід Алегорик. Задумав він якось неможливу й шалену річ, вирішив замість Природи здійснити її безконечно терплячу й повільну роботу. Вирішив

створити багатий і сповнений небачених дивовиж Космос. Та оскільки сам він цього зробити не міг, то наказав збудувати найрозумнішу машину, щоб вона довела до пуття цю справу. Будували цього молоха триста й іще триста років, щоправда, рахунок часу тоді відрізнявся від теперішнього. Не шкодували ні сил, ні коштів, і "арешті з'явилася механічна потвора, що її розміри й сила, здавалося, не мали меж. Коли машина була готова, узурпатор наказав запустити її в дію. Він не уявляв собі, що, власне, робить. Машина, внаслідок його безмежної пихи, була аж надто велика, і через це мудрість її, давно переступивши межі розуму, апогей геніальності, скотилася до цілковитого розладу думки, впавши в белькотливу темряву відцентрових течій, що шматують будь-який зміст, так що отой покручений, ніби метagalактика, монстр, працюючи на шалених обертах, розлізся думкою вже на перших і ще не вимовлених словах, і з усього хаосу, що ніби мислив у страхітливому напруженні,— хаосу, в якому гори недорозвинених уявлень анігілювали одна одну, із усіх тих корчів, борінь та марних зіткнень почали просочуватись до слухняних виконавчих підсистем колоса тільки позбавлені сенсу розділові знаки!

То була не найрозумніша з можливих машин, Усемогутній Космосотворець, а народжена нерозважним узурпатором руїна, яка на знак того, що була покликана для величних діянь, тільки й могла белькотати крапки. І що ж було далі? Володар сподівався на цілковите виконання своїх планів, що були най сміливішими з тих, які будь-коли складала мисляча істота, і ніхто не наважувався йому розкрити, що він стоїть біля витоків безглузлого белькотання, машинальної агонії, що вже конаючи з'явилася на світ. Проте бездушно слухняні велетенські машини-виконавці ладні були здійснити будь-який наказ і тому почали в заданому темпі виліплювати з матеріального місива те, що в тривимірному просторі відповідало двовимірному зображенню крапки, тобто кулі різної величини,— і таким способом, невтомно роблячи одне й те саме, в творчому запалі так розігрілися, що кулі ті ставали вогняними, а машини весь час жбурляли і жбурляли їх у бездонну порожнечу, і з того жбурляння-белькоту і з'явився Космос. Отже, твій прапрапрадід був творцем Всесвіту, а заразом виконавцем найбільшої дурниці, з котрою

ніяка інша ніколи не зрівняється. Тож звести нанівець таку невдалу справу було б, певне, набагато розумніше, а передусім — бажане й задумане свідомо, чого про те, що було зроблено, сказати не можна. Це все, що я хотів тобі пояснити, королю, нащадку Алегорика, будівничого світів.

Коли король відпустив мудреців, щедро винагородивши їх, а надто старого мудреця, котрому вдалося водночас виповісти йому найвищі лестощі і завдати найбільшої образи, один з молодих учених, залишившись віч-на-віч із мудрецем, запитав його, наскільки правдивою була його розповідь.

— Що я тобі можу відповісти? — мовив старий.— Те, що я розповів, не впливало із знань. Науку не цікавлять такі властивості буття, як, приміром, комічність. Наука пояснює світ, а дійти з ним згоди може допомогти лише мистецтво. А що ми насправді знаємо про появу Космосу? Таку величезну порожнечу можна заповнити легендами і міфами. Я ж у моєму міфотворенні прагнув дійти до межі неправдоподібності і гадаю, що був близький до цього. Ти й сам це знаєш, просто тобі хочеться запитати, чи справді Космос смішний. Але на це запитання має відповісти, кожен сам собі.